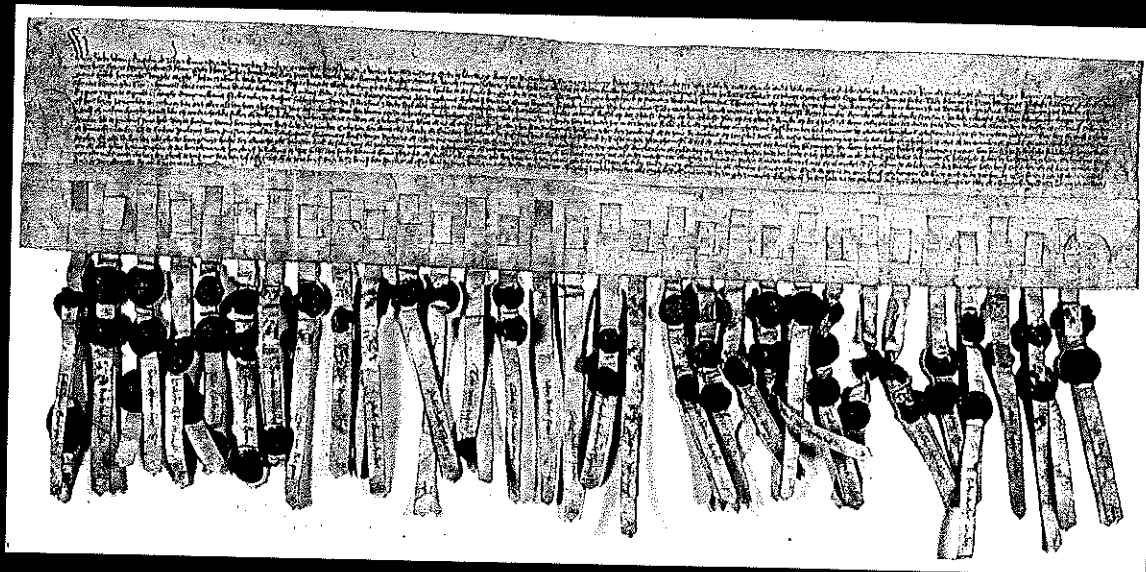

Redmer H. Alma

Groningers hebben de naam bij eerste kennismaking een stugge indruk te maken. Het is een imago waar veel aan af te dingen valt, maar omdat de titel 'stugge noorderling' dikwijls met enige trots gedragen wordt, zal de geuzennaam hardnekkig voortleven, net als die van de koppige Fries en de stille Drent. Een ontmoeting met Groningers en andere Noord-Nederlanders in de Middeleeuwen verloopt echter nog vele malen stugger. Door de schaarse bronnen en het geringe aantal bewaard gebleven cultuurproducten uit Noord-Nederland laten zij zich maar moeilijk kennen. Maar al te graag ziet men het beeld van de noorderling als nuchtere en sobere werker, afkerig van pracht en praal, bevestigd in de eenvoud van de uit de bodem opgedolven voorwerpen. Wil men door middel van een tentoonstelling de noorderling van eeuwen geleden beter leren kennen en, vooral, begrijpen, dan moet men een hoop ballast van zich afwerpen. Ons beeld van de Noord-Nederlandse Middeleeuwen is, hoe weinig wij ons dat ook bewust zijn, gevormd door de Verlichting, de romantiek, het calvinisme en de emancipatie van de regionale cultuur, stromingen van de afgelopen eeuwen die het ons sterk bemoeilijken om een middeleeuws voorwerp met middeleeuwse ogen te bekijken.

Wat ziet een bezoeker die door een tentoonstelling over de Middeleeuwen wandelt? Vergapen we ons aan de ambachtelijke vaardigheid waarmee een handschrift verlichtigd is? Verbazen we ons over de naïviteit waarmee de overledene op een grafzerk is afgebeeld? Misschien dat we ons alleen inventariserend laten geruststellen dat er gelukkig nog voorwerpen zijn die de eeuwen getrotseerd hebben, of juist triest constateren dat er zo weinig bewaard is gebleven. Iedere bezoeker zal, onvermijdelijk, zijn twintigste-eeuwse beeld van de Middeleeuwen bevestigd zien of, in het gunstigste geval, iets bijstellen. Zozeer zijn wij gevangen in het keurslijf van onze eigen tijd dat het slechts mogelijk is om de Middeleeuwen in Noord-Nederland in de Middeleeuwen zelf te ervaren door onze denkbeelden grondig ter discussie te stellen en door elkaar te schudden. Wat dat betreft is het misschien beter dat een ontwerper van een tentoonstelling een sterk, persoonlijk stempel op het getoonde drukt, dan dat de illusie gewekt wordt dat het eenvoudigweg tonen van de voorwerpen ons dichterbij het middeleeuwse wereldbeeld brengt. Uit zichzelf spreken de objecten niet, want het middeleeuwse publiek waarvoor zij gemaakt werden, bestaat niet meer.

Wat geldt voor een bezoeker van een tentoonstelling, geldt eveneens voor de historicus. De moderne historicus, en zeker één die zich met de Middeleeuwen bezighoudt, weet hoezeer het wereldbeeld van de moderne mens afwijkt van dat van zijn verre voorouders. Met personen uit de achttiende eeuw kunnen wij goed communiceren, maar wie een vijftiende-eeuwer wil begrijpen zal zich meer inlevingsvermogen moeten getroosten. De afgelopen decennia heeft de mentaliteitsgeschiedenis een grote vlucht genomen. Beter dan de generaties voor ons zijn wij ons ervan bewust dat fundamentele concepten als 'kunst', 'kerk' en 'recht' in het verleden een andere invulling kenden, die we slechts moeilijk kunnen doorvoelen.

Een vraag naar een wereldbeeld is als eerste een vraag naar identiteit. Hoe zag men zijn positie in de toenmalige wereld? Wie en wat was men? Dat een middeleeuwse Groninger zich niet als 'Noord-Nederlander' zal omschrijven mag wel duidelijk zijn. De 'Nederlanden' waren weliswaar vagelijk geografisch bepaald als de laaggelegen landen langs de Noordzee, maar er was geen reden die bij de Eems of bij Nieuweschans te laten stoppen. Als staatkundig begrip had het ten tijde van de Republiek betekenis, maar de gewestelijke onafhankelijkheid van haar verschillende onderdelen was groot. Als staten hun eenheid in hun naam benadrukken, duidt dat doorgaans juist op een gebrek daaraan, zoals in het geval van het Britse Verenigd Koninkrijk of het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, zoals ons land heette totdat België zich met geweld losrukte. Ook de Republiek der Verenigde Nederlanden was geen uitzondering op die regel. De provincie Groningen - waaronder we in het vervolg het gebied verstaan dat geografisch bepaald wordt door haar huidige grenzen - droeg in de zeventiende en achttiende eeuw de veelzeggende tweeledige naam Stad en Lande, wat de voortdurende tweestrijd tussen de beide leden mooi symboliseert: aan de ene kant de Ommelanden, aan de andere kant de stad Groningen, met haar onderhorige gebieden Gorecht, Oldambt en Westerwolde. Als gedwongen vereniging traden Stad en Lande de Nieuwe Tijd binnen, tegen de zin van hen die het in de Ommelanden voor het zeggen hadden, maar zeer tot wens van het stedelijke bestuur, in de wetenschap dat de stad door haar economische positie en de verworven rechten zonder probleem het overwicht in de verhouding tussen beide leden zou behouden.

De verbondenheid van Stad en Ommeland is tegenwoordig niet alleen staatkundig volledig, maar zij heeft zich ook in onze identiteit genesteld: de meeste inwoners van de provincie Groningen zien zichzelf als 'Groninger', zoals de inwoners van Drenthe zich in eerste instantie 'Drent' voelen en de Friezen - buiten de Stellingwerven - zich bij voorkeur als 'Fries' aanduiden. De staatkundige grenzen zijn nauw verbonden geraakt met het zelfbeeld van hen die erdoor omgeven worden.

Wat was in de Middeleeuwen de relatie tussen de staatkundige indeling en organisatie van Noord-Nederland en de identiteit van haar bewoners. Het Noord-Nederlandse en Noord-Duitse kustgebied staat in die periode bekend als de Friese landen. De grenzen daarvan waren sterk afhankelijk van de tijd en van het standpunt van de beschouwer. Een staatkundige eenheid vormde het Middeleeuwse Friesland niet; het was een verzamelnaam waartoe in elk geval de huidige provincie Friesland en de Ommelanden gerekend werden. De huidige Groningers hebben dikwijls moeite met de constatering dat ook zij 'oorspronkelijk Friezen' waren, wat illustreert hoezeer de gedwongen staatkundige vereniging van Stad en Ommeland uiteindelijk de persoonlijke identiteit van haar bewoners heeft gevormd. De aversie komt voort uit een verschil in het concept 'Fries' zoals dat tegenwoordig beleefd wordt en zoals dat destijds bestond. Wij betrekken het begrip 'Friesland' op de inwoners van de huidige provincie van die naam en de typering wekt daardoor bij

ons ten onrechte de associatie dat Groningen bij die provincie geïncorporeerd is geweest. Het is daardoor of aan de Groningers de eigen identiteit ontnomen wordt, net als wanneer men Noord-Nederlanders Hollanders noemt of Schotten als Engelsen aanduidt. Nederlanders in het algemeen hebben dezelfde moeite met het feit dat ons land in de Middeleeuwen deel uitmaakte van het Duitse rijk. 'Duits' associëren wij in dat verband, wederom ten onrechte, met de Bondsrepubliek en haar bewoners.

In de late Middeleeuwen, vanaf het einde van de veertiende eeuw, begint het gebied van de huidige provincie Groningen zich af te tekenen, aangeduid als de landen tussen Eems en Lauwers. We kunnen op de kaart een aantal grenzen trekken die het gebied verdelen in verschillende deelgebieden, zoals een moderne kaart Nederland verdeeld in provincies en gemeenten. In de tegenwoordige situatie is er een eenduidige koppeling tussen dergelijke gebieden aan de ene kant en de bestuursorganen en hun competentie aan de andere kant. Iedere gemeente is op praktisch dezelfde wijze gestructureerd en heeft dezelfde hiërarchische verhouding tot het rijk, de provincie en haar burgers. Deze een-

vormigheid is in grote tegenstelling tot de middeleeuwse verhoudingen. Op het hoogste niveau kunnen we in 1400 - om maar een willekeurig jaartal te nemen - een onderscheid maken tussen bij voorbeeld de stad en het Gorecht aan de ene kant en de Ommelanden aan de andere kant; het eerste territoir viel onder de wereldlijke heerschappij van de bisschop van Utrecht, het tweede erkende feitelijk en nominaal slechts de keizer van het Heilige Roomse Rijk als opperheer. Tot hier levert de indeling, ook voor de toenmalige bewoners, geen probleem op. Trekken we vervolgens stippellijnen door de Ommelanden dan zouden we dit op het niveau van de *terrae* (landen) doen. In het Westerkwartier - een aanduiding die pas later staatsrechtelijke invulling kreeg - vinden we in ieder geval Humsterland, Langewold en Vredewold en in oostelijke richting liggen achtereenvolgens Hunsingo, Fivelingo, Oldambt en Reiderland. Een gebied als Hunsingo valt verder uiteen in Middag, Marne, Halfambt, *ter*ambt, Innersdijk en Ubbega, onderdelen die we gewoonlijk als ambten of ambachten aanduiden. Ieder ambacht kunnen we vervolgens weer onderverdelen in kerspelen of in rechtstoelen. Op deze wijze krijgen we een ordelijke kaart; het gebied is voor onze begrippen helder en hiërarchisch verdeeld en we kunnen ons vervolgens wijden aan een beschrijving van de juridische en bestuursorganen die de scepter zwaaien op de verschillende niveaus.

Er is al veel geschreven over de organisatie van bestuur en rechtspraak in de provincie Groningen en haar ontwikkeling. Het beeld dat de afgelopen eeuw gevormd is, is neergeslagen in de wetenschappelijke en populaire literatuur, met als gevolg dat de indeling die hierboven gegeven werd, voor weinig lezers een verrassing zal zijn. Ook als men niet op de hoogte is van de namen van de verschillende gebieden, verwacht men van een staatkundige beschrijving een dergelijke aanpak: eerst een kaartje met de indeling en vervolgens een opsomming van de bestuurlijke en juridische instellingen op verschillende niveaus.

Een historicus en zijn lezers verlangen herkenbare kaders. Zij wensen de inrichting van een andere maatschappij beschreven te zien in concepten en relaties die bij voorkeur overeenstemmen met die uit de eigen samenleving. Met moeite kunnen wij ons erbij neerleggen dat bestuur en rechtspraak verweven zijn, dat vertegenwoordiging op grond van geboorte of gegoedheid plaatsvindt en dat souvereiniteit niet bij de eigen staatsinstellingen ligt, maar gedragen worden door de vertegenwoordiging van een ander geografisch bepaald gebied, zoals in het geval van koloniën. Dergelijke afwijkingen van onze eigen West-Europese staatsinrichting worden als onrechtvaardig, onwenselijk en op lange termijn labiel beschouwd. Bronnen die aanleiding geven om een middeleeuwse instelling als democratisch te beschouwen, worden dan ook met gejuich binnengehaald, als bewijs dat onze voorouders de zaken gelukkig goed geregeld hadden.

Er is vanzelfsprekend niet aan te ontkomen dat een beschrijving van een middeleeuwse maatschappij gebruik maakt van termen en concepten die voor de huidige lezer een pregnante, andere betekenis hebben. Iedere historische beschouwing wordt gevormd door onze huidige taal. Termen als 'bestuur' of 'sovereiniteit' zijn niet te vermijden met alle anachronistische betekenissen van dien. Door dergelijke termen toe te lichten en te nuanceren, kunnen we proberen een ander beeld van de inrichting van de middeleeuwse maatschappij te schetsen, maar van de lezer wordt de discipline gevraagd om na deze toelichting een dergelijke term telkens te substitueren door het concept dat de schrijver heeft gepoogd te omschrijven.

Wat voor taal geldt, geldt eveneens en fundamenteeler voor algemene concepten. De hierboven gegeven indeling van de provincie Groningen is daarvan een duidelijk voorbeeld. Stilzwijgend gaat zij ervan uit dat een geografische indeling in regio's en subregio's ook een hiërarchische verhouding impliceert, dat de territoirs op één niveau een gelijkvormigheid hebben en dat de souvereiniteit zich op één niveau, dat van de *terrae*, bevindt. Deze vooronderstellingen leiden tot vele anomalieën. Als we de literatuur over de rechterlijke en bestuurlijke organisatie nader bestuderen, zijn de schrijvers het maar tot op zekere hoogte eens. Het is niet verwonderlijk dat een studie over de middeleeuwse staatsinrichting van Groningen en de Ommelanden en de andere Friese landen nog steeds ontbreekt. De competenties en werkzaamheden van redgers, keders, warven, meenten, of hoe de exotische benamingen van functionarissen en organen ook mogen luiden, onttrekken zich aan iedere hypothese die dienaangaande wordt opgesteld. De bronnen lijken elkaar voortdurend tegen te spreken en de historicus moet zijn toevlucht nemen tot de verzuchting dat er weer van een uitzondering sprake is of dat de ontwikkeling een afwijkende koers is gaan volgen.

Misschien dat we op het punt zijn aangeland om een stap terug te doen en een en ander kritisch te overzien. Hebben we ons door onze benadering met behulp van stippellijntjes op de kaart niet op een doodlopende weg begeven die ons slechts toestaat de middeleeuwse

Groninger samenleving van afstand in vage contouren te onderscheiden?

Een belangrijke aanleiding om te vermoeden dat ons beeld van de staatsinrichting van de Friese landen niet voldoet is, zoals gezegd, de vele tegenspraken die we bij de invulling van dit beeld op ons pad vinden. De studie op dit terrein wordt gekenmerkt door één sterke tendens: de extrapolatie terug in de tijd van de latere organen en competenties, waarbij de leidende gedachte is: hoe later, hoe ingewikkelder en grootschaliger. Waar tegenwoordig Nederland het kader van het hoogste juridische gezag vormt, was dit ten tijde van de Republiek het gewest Stad en Lande, was dit vóór de vijftiende eeuw het land Hunsingo en daarvóór 'dus' het ambacht Oosterambt, de rechtstoel Uithuizen en 'oorspronkelijk' de buurschap Oldörp. Iedere buurschap koos een buurrechter, die onder de redger van een rechtstoel stond, welke laatste functionaris collegiaal het ambacht, het land en vanaf het ontstaan van de Gemene Landswarf omstreeks 1400 de Ommelanden tot zijn rechtsterritoir kond rekenen.

Dit beeld is natuurlijk veel te grof en doet geen recht aan de nuances die onderzoekers hebben aangebracht, maar dat het principe van een simplificerende extrapolatie een rol heeft gespeeld, is onloochenbaar. Een dergelijk leidend methodologisch fundament is algemeen aanwezig en vooral de oudere literatuur levert prachtige constructies die de vroeg-middeleeuwse Germaanse maatschappij tot een eenvormige orde terugbracht. Aan de basis van de maatschappij staan de volgerechtigde erven, waarvan de gezinshoofden per viertal de 'Zehntschaften' vormen. Drie Zehntschaften vormen een 'buurschap', vier buurschappen vormen een 'Hundertschaft', vier Hundertschaften vormen een 'land' en drie landen een 'Tausendschaft'.¹ Joost Halbertsma schreef in 1863 al: *Systema's op te bouwen en weder af te breken, is de kracht en de zwakheid van het geleerde Duitschland.*² Wie de Duitstalige literatuur met betrekking tot het recht en de organisatie van de middeleeuwse Friese landen kent, kan het niet anders dan met hem eens zijn, maar ook de Nederlandse onderzoekers zijn niet vrij van een dwingend systematiek. Ieder geschiedwerk over Groningen meldt hoe de rechtspraak tot 1795 werd uitgeoefend door redgers (rechters), die jaarlijks werden gerecruteerd uit de eigenaren van de zogenaamde edele heerden, vanouds alle boerderijen met een bepaalde hoeveelheid land, volgens een vaste volgorde langs zonsomgang, d.w.z. van oost naar west met de klok mee. Afwijkingen van dit systeem worden doorgaans als latere degeneraties beschouwd.

Het probleem is dat een historicus zonder modellen en systemen zijn werk niet kan doen. Sterker nog, hij probeert vat te krijgen op een maatschappij als die van de Friese landen in de Middeleeuwen door patronen te onderscheiden, overeenkomsten in de organisaties van verschillende gebieden in verschillende perioden. Niet alleen zou anders de geschiedschrijving blijven steken in het signaleren van die verschijnselen die door de bronnen gedicteerd worden, maar ook is de interpretatie van die bronnen onmogelijk zonder van modellen uit te gaan. Het grote gevaar van deze beproefde historische methode -

in feite de enige methode waarmee we de materie te lijf kunnen gaan — is, dat zij de eigenheid van en de afwijkingen in specifieke ontwikkelingen aan het oog onttrekt. Te ver doorgevoerd kan de indruk ontstaan dat bij voorbeeld de rechterlijke organisatie van de Friese landen teruggaat op een eenvormige structuur en zich eenvormig ontwikkelde.

Het gevaar van systeemdwang ligt altijd op de loer, maar er is al veel gewonnen als we ons daarvan bewust zijn, als we ons niet te snel neerleggen bij een door onderzoek verkregen model, maar bereid zijn dit telkens te toetsen vanuit het oogpunt van de beschreven periode. Vooruitgang in historische kennis vindt weliswaar stapsgewijs plaats door antwoorden, maar de werkelijke sprongen moeten gemaakt worden door nieuwe vragen. Meer dan naar gedetailleerde uniformiteit in instellingen, hun namen en hun competenties, moeten we op zoek gaan naar de achterliggende maatschappijvisie, gezien vanuit het perspectief van die tijd.

Het model van de omgang van het rechterambt langs edele heerden, dat we hierboven kort schetsten, komen we nog dagelijks in de oudere wetenschappelijke en de moderne populaire literatuur tegen. Zijn aantrekkelijkheid ontleent het aan het schijnbare democratische karakter. Iedereen - men ziet licht over het hoofd dat het alleen de welgestelde mannen betreft - neemt volgens dit model deel aan de macht en voor adel is, anders dan elders in de Middeleeuwen, geen plaats. De eigenheid van onze gewesten zien we daardoor bevestigd en dat streelt onze regionale trots. Als in later tijd de omgaande redgerrechten worden losgekoppeld van de heerden en enkele op macht beluste lieden deze opkopen, wordt dat gezien als een verwording van het systeem, zeker als deze machtswellustelingen als adel aangeduid worden. Doordat deze hoofdelingen vanaf de veertiende eeuw in toenemende mate bestuur en rechtspraak aan zich trekken, moeten zij wel parvenu's zijn die met hun streven de idyllische Friese vrijheid en democratie te gronde richten.

Hoe grof en, bij nadere beschouwing, onzinnig dit beeld van 'de' Friese staatsinrichting en haar ontwikkeling ook is en hoezeer de serieuze wetenschappelijke literatuur het tegenwoordig ook nuanceert, het is in grote lijnen nog altijd de leidende visie. Het model is ingegeven door een behoefte om een afwijkende en eenvormige organisatie voor de Friese landen te reconstrueren. Dat het onmogelijk juist kan zijn, kan men zelf al bedenken zonder de bronnen te raadplegen: waarom zouden instellingen in een zo uitgestrekt en onsaamhangend gebied zo eenvormig ingericht worden en hun ontwikkeling zo uniform hun beslag nemen als er geen centrale overheid of landsheer is en geen overkoepelende aanleiding om een en ander te herstructureren?

Aleen als we onze moderne visie van een gereguleerde staat opleggen aan de middeleeuwse situatie en ons niet verplaatsen in het Noord-Nederland van die tijd, kunnen we tot dergelijke anachronistische beelden komen. Feit is namelijk dat we bijna nergens in de bronnen een systeem aantreffen waarbij alle boerderijen met een bepaalde grootte een redger leveren. Dikwijls is het recht om een redger aan te stellen bovendien niet aan heerden gebon-

den, maar juist aan personen. Al in de dertiende-eeuwse kroniek van de abdij Bloemhof te Wittewierum lezen we enkel over twisten naar aanleiding van dit ambt waarbij edelen betrokken zijn en geen boeren. Vanuit die tijd gezien is dat ook logisch: macht is niet alleen het uitvloeisel van economische positie, maar ook van factoren als aanzien, geboorte en persoonlijke invloed. Dat het recht op een aandeel in die macht als vervreemdbaar vermogen werd beschouwd, is evenmin in strijd met de middeleeuwse visie. In een maatschappij waar geen overheid bestond, was de effectiviteit van rechterlijke macht afhankelijk van persoonlijke macht, zonder welke men immers nooit een vonnis over een machtiger persoon kon effectueren. In onze samenleving speelt de rijkdom van de rechter geen rol meer, want de overheid zorgt voor de tenuitvoerlegging door middel van politie. In de Middeleeuwen moest de rechter daar zelf voor zorgen met eigen middelen en met hulp van de hele gemeenschap, voor zover zijn gezag door deze erkend werd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een minder invloedrijke eigenaar van een heerlijk recht zijn aandeel schonk of verkocht aan een ander die het wel effectief kon uitoefenen. Het vervreemden van rechten is daardoor geen degeneratie, maar het gaat juist een ontwrichtende verstarring tegen. Het voorkomt dat een machteloos man krachteloze vonnissen uitspreekt en daardoor de rechtsgang belemmert. De hoofdelingen in de laatste Middeleeuwen blijken zo evenmin verklaard te hoeven worden als een vreemde eend in de staatsrechtelijke bijt: zoals al uit de dertiende-eeuwse bronnen blijkt, waren zij geen nieuwe 'boerenadel', maar vormde de adel een continu aanwezige groep die deel uitmaakte van de middeleeuwse juridische en bestuurlijke organisatie.

Dit alles neemt natuurlijk niet weg dat de cumulatie van rechten in de achttiende eeuw strijdig werd geacht met politieke ideeën van die tijd; het gaat echter er niet om dit negatieve oordeel, dat sindsdien algemeen gedragen wordt, naar de middeleeuwse maatschappij terug te projecteren. Door vanuit de maatschappelijke situatie in de Middeleeuwen het systeem van omgaande rechten te bekijken en anachronistische ideeën te vermijden, kunnen we het beter begrijpen, zoals we met het voorgaande voorbeeld hebben geprobeerd te verduidelijken.

Tot nu toe hebben we gesproken over een bestuurlijke en juridische organisatie volgens een uniform model. De werkelijkheid is vanzelfsprekend gecompliceerder, zoals dat ook voor de huidige staatsinrichting geldt. We kunnen het huidige Nederland natuurlijk ook verdelen in waterschappen, bisdommen, arrondissementen en vele andere territoria die samenhangen met specifieke organen met bepaalde competenties. Voor al deze gebieden geldt tegenwoordig eveneens een eenvormigheid, zodat de overlappende grenzen door middel van enige extra waterstaatkundige, kerkelijke en juridische kaartjes inzichtelijk gemaakt kunnen worden. Die eenvoud missen we in de Middeleeuwen, omdat de competenties van de functionarissen niet overal identiek hoeven te zijn. Om het verhaal niet ingewikkelder te maken dan nodig is, laten we dit hier verder rusten. Duidelijk is in ieder geval dat we de staatsinrichting van de Friese landen niet kunnen

terugbrengen tot een eenvoudig, 'oorspronkelijk' en algemeen geldend systeem van boeren die om de beurt de macht uitoefenden. Op ieder moment in de geschiedenis was de organisatie van bestuur en rechtspraak in ontwikkeling. De instellingen in verschillende gebieden groeiden door algemene maatschappelijke tendenzen naar elkaar toe, maar zij kenden tegelijkertijd onafhankelijke, regionaal bepaalde ontwikkelingen die hen weer uiteendreven. Naar aanleiding van de beschouwingen over de indeling van de provincie Groningen zullen we nu twee problemen aan de orde stellen, in de hoop iets te leren over het wereldbeeld van haar middeleeuwse bewoners: wie was de overheid en hoe vond besluitvorming in de praktijk plaats? Aan de hand van enkele concrete voorbeelden zullen we deze vragen proberen op te helderen.

In de jaren na 1428 werden door de stad Groningen verschillende verbonden met de Ommelanden gesloten. Het zogenaamde Eerste Verbond, dat de basis vormde voor de latere, werd gesloten door de *gemene hoofdelingen en meente in Humsterland, Vredewold, Langewold en Middag* en burgemeesters en raad van de Stad. In het verbond wordt bepaald dat ingeval dat een 'redgye of richter' niet rechtspreken wil of een onrechtmatige uitspraak doet, beroep mogelijk is bij de Gemene Landswarf, het hoogste juridische college in de stad, gevormd door vertegenwoordigers van Stad en Ommeland. De inwoners van de vier genoemde landen droegen dus een belangrijke bevoegdheid, de rechtspraak in hoogste instantie, over aan een andere organisatie, waarin zijzelf mede vertegenwoordigd waren. Een parallel met de toetreding van een land als Nederland tot de Europese Unie ligt hier voor de hand.

De vier landen treden hier als zelfstandige staten op; vijf jaar later sluit Vredewold, blijkbaar onafhankelijk van de andere, een nieuw verbond met de stad met vergelijkbare bepalingen. In 1434 sluiten het Halfambt, Fivelgo-Westerambt, Duurswold en Appingedam zich bij het vorige verbond aan en in 1436 volgen de Marne en Hunsingo-Oosterambt. We zien dus dat Hunsingo bij al deze verbonden niet als land optreedt, maar dat de samenstellende ambachten onafhankelijk van elkaar handelend optreden en beschikken over hun eigen jurisdictie: Middag in 1428, Halfambt in 1434, Oosterambt en Marne in 1436. Bij Fivelgo blijkt dit nog verder opgesplitst; Westerambt, Duurswold en het door de buurbrief van 1327 uit Fivelgo-Oosterambt losgemaakte Appingedam sluiten in 1434 met Groningen dus een verbond, maar het overige Fivelgo-Oosterambt ontbreekt. In 1435 sluiten Haye Ripperda en zijn zoon Bole, hoofdelingen te Farmsum, een overeenkomst met de stad en nemen daarbij tevens het verbond aan dat de kerspelen Farmsum, Weiwerd, Heveskes en Oterdum met de Stad gesloten hebben. Het origineel van de oorkonde waarnaar gerefereerd wordt, is niet bewaard gebleven, wel dat van het verbond tussen Groningen en de Oosterambtster rechtstoel Holwierde en Marsum. We zien dus dat noch het land Fivelgo, noch het ambacht Oosterambt als partij optreedt, maar dat de souvereiniteit tot individuele rechtstoelen beperkt wordt. Dit kan men vergelijken met een toetreding tot de Europese Unie door België, Luxemburg,

de Randstad, Drenthe en de gemeente Winsum, die onafhankelijk van elkaar bevoegdheden overdragen en verplichtingen aangaan.

In onze ogen is het een bizarre situatie, zo zeer zijn wij niet alleen gewend aan de democratie maar ook met de daarmee gepaard gaande dictatuur van de meerderheid: als de Nederlandse volksvertegenwoordiging een besluit neemt, kan de voltallige bevolking van Urk tegen zijn, maar zij zullen zich er toch naar moeten schikken. Tot in alle lagen van de maatschappij is dit principe doorgedrongen; zelfs de kleinste vereniging stelt door stemverhoudingen haar regels vast. Het hierboven gegeven voorbeeld van de tussen 1428 en 1436 gesloten verbonden geeft aan dat dit moderne democratische beginsel in de vijftiende eeuw onbekend, of in elk geval niet dwingend, was. We kunnen dit nog een stap verder zetten: hoe besloot een rechtstoel tot het aangaan van een verbond? Wat als één van de dorpen of buurschappen onwillig was? Wat als een minderheid in een buurschap een andere mening toegedaan was? Deze vragen naar souvereiniteit en praktische besluitvorming leiden als vanzelf tot de conclusie dat de souvereiniteit niet te leggen is bij bepaalde stippellijntjes op een landkaart, maar uiteindelijk berust bij ieder individu. Door de uitzonderlijke situatie dat tot de zestiende eeuw aan het hoofd van Friesland, Groningen en de Ommelanden geen vorst als landsheer stond die zijn macht kon effectueren, was er geen enkele overheid die zijn wil dwingend kon opleggen aan de inwoners. De landen, ambachten, dorpen of op welk niveau de eenheden ook lagen, konden geen monopolie op rechtspraak of geweld doen gelden, zoals machtige landsheeren dat bezaten en zoals wij dat bij leger en politie als overheidsinstrumenten hebben gelegd. Deze situatie, waarbij het individu niet in zijn ontplooiing wordt beknot door een door anderen gevormde overheid, wordt doorgaans aangeduid als 'vrijheid' zo lang het goed gaat, als 'anarchie' als het misloopt.

Wat een idyllische samenleving!, zal de lezer wellicht denken. De gedachte is niet vreemd, sterker nog, een vergelijkbare romantische beleving van deze absolute vrijheid werd ook in de Middeleeuwen al gekoesterd: ook in de Middeleeuwen werd de koppeling tussen de befaamde 'Friese vrijheid' in staatkundige zin en in persoonlijke zin al gemaakt. Het begrip 'Friese vrijheid' duidt, daar is de geleerde wereld het tegenwoordig wel over eens, op het gebrek aan een regionale vorst tussen de Duitse koning en de inwoners van de Friese landen. De Friezen waren, zo lieten zij niet na te benadrukken, rijksonmiddellbaar. Zij stonden direct onder de keizer en daardoor op hetzelfde niveau als rijksvorsten en rijkssteden. Een benijdenswaardige positie, want koningen die deze contreien bezochten en daadwerkelijk gezag konden doen gelden, waren gelukkig zeldzaam. Uit het voorgaande blijkt wel dat de vrijheid in staatkundige zin en in persoonlijke zin onlosmakelijk met elkaar verbonden was.

Voordat de argeloze lezer zich laat meeslepen door de gedachte dat we een paradijs verloren hebben, moeten hierbij enige kanttekeningen gemaakt worden: vrijheid gold alleen ten aanzien van personen die niet in een afhankelijke betrekking tot een ander stonden: een

*Detail van de grafzerk van Abel Onsta uit 1483
(cat. nr. VI.10)*

knecht in dienst van een baas, een pachter die land van zijn landheer pachtte, een slaaf in eigendom van zijn meester, een vrouw onder voogdij van haar echtgenoot: de grote meerderheid van de inwoners van de Friese landen, gold in middeleeuwse ogen niet als volwaardige individuen. Wie dit onrechtvaardig vindt - *Middeleeuwse toestanden!*, pleegt de pers uit te roepen - en moeite heeft zich in die situatie in te leven, is niet anders dan prijzenswaardig, maar moet zich ook bedenken dat de voogdij van mannen over hun echtgenotes pas sinds enkele decennia afgeschaft is en dat de leeftijd voor meerderjarigheid op verschillende gebieden voortdurend ter discussie staat. Onvrijheid en afhankelijkheid is van alle tijden.

Een begrip als 'absolute vrijheid' en 'persoonlijke souvereiniteit' moet men natuurlijk niet al te letterlijk nemen. Vanzelfsprekend kende men regels die de vrijheid beperkten, dwang van vertegenwoordigende lichamen en gewelddadige tenuitvoerlegging van rechterlijke vonnissen, maar toch begrijpt men de middeleeuwse Noord-Nederlander, zijn maatschappij, zijn wereldbeeld een stuk beter als men van die extreme begrippen uitgaat. De vrijheid was een basis, waarvan men stukjes inleverde als men een relatie aanging met een 'hogere' instantie: bij voorbeeld een landheer of klooster waarvan men land pachtte of een heer aan wie men trouw beloofde in ruil voor bescherming. De vrijheid die men daadwerkelijk genoot was daardoor sterk afhankelijk van zijn positie die ontleend werd aan beschikbare financiële middelen, geboorte, lichamelijke weerbaarheid en persoonlijk aanzien. Een hoofdeling verenigde deze eigenschappen in zich en deze kon zijn vrijheid dan ook het sterkste uitoefenen. Wanneer iemand hem daarin aantastte, had hij de middelen om zich daartegen te verzetten door de ander de vete aan te zeggen. Hij kon immers niet, zoals tegenwoordig, terecht bij een politie of overheid met een geweldmonopolie die de tegenpartij tot de orde kon roepen. Wie een vete met een ander aanging, handelde dus

niet tegen het recht, hij vormde juist een wezenlijk instrument daarvan.

De vetemaatschappij is zodoende het logische gevolg van een samenleving zonder overheid. Wie de bekende, dertiende-eeuwse kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum door de abten Emo, Menko en een onge-noemde leest met zijn twintigste-eeuwse ogen, ziet een aaneenschakeling van vechtpartijen door machtige lieden en hun cliëntèle, waarbij huizen verwoest en tegenstanders om hals gebracht worden. Middeleeuwse toestanden! Barbaarse tijden, waarin niemand veilig was! Het is een beeld van de Friese Middeleeuwen dat historici in het verleden vastgelegd hebben en dat door de populaire literatuur wijd verbreid is geraakt. Omdat wij graag zien dat de geschiedenis zich overzichtelijk gedraagt, spraken vooral de partijtwisten in de late Middeleeuwen tussen de Hoeken en Kabeljauwen, Schieringers en Vetkopers en de Hekerens en Bronkhorsten tot de verbeelding. Dergelijke duidelijke tweedelingen, met de mogelijkheid om kwalificaties 'goed' en 'fout' toe te kennen, hebben zich beter in ons historisch denkraam genesteld, dan de veel ingewikkelder werkelijkheid. Niet voor niets dat deze partijnamen tot in de kinderliteratuur zijn doorgedrongen, want kinderen hebben de behoefte aan geschiedschrijving in voor ons herkenbare categorieën nog sterker dan volwassenen.

Het zal de lezer niet verbazen: er is veel op af te dingen, om niet te zeggen dat het beeld van de ontwrichtende vetes volkomen vertekenend is. Enkele voorbeelden kunnen daarbij volstaan: allereerst moet men bedenken dat de kroniek van Emo en de zijnen een periode van 100 jaar beslaat. Hoe zal een lezer van de *Kroniek van de twintigste eeuw* over enige eeuwen onze tijd beoordelen? We hoeven ons geen illusies te maken, zoals ons al regelmatig door science-fictionfilms wordt voorgehouden: de laatste eeuw zal niet als een periode van ingetogen deugdzaamheid, harmonie en menselijkheid bekendstaan. Een ander aspect van de Wittewierumer kroniek is dat zij geschreven is door geestelijken, die weliswaar deel uitmaken van een maatschappij, maar normen en waarden hanteerden die zich niet altijd met de praktijk van hun leekentijdgenoten (en van zichzelf) laten verenigen. De auteurs van de kroniek veroordeelden het geweld dat zij tussen verschillende partijen waarnamen, maar werden er tevens bij betrokken. Het is nooit eenvoudig geweest een christelijk ideaal tot in alle finesses na te leven.

Deze opmerkingen kunnen wellicht de middeleeuwse vetevoering enigszins relativeren en vergoelijken, begrijpen doen wij het nog niet. Ook hier geldt dat wij teveel zijn opgevoed met de gedachte dat geweld altijd laakbaar is, tenzij gepleegd uit gegronde overwegingen door het bevoegde gezag, zoals in het geval van de arrestatie van een drugsdealer of een inval door de politie bij een zaak die handelt in kinderporno. Van het ontbreken van politie, rechters en overheid, zoals in de Friese middeleeuwen, kunnen wij ons geen voorstelling maken door eenvoudig de betreffende organisaties weg te denken. Het is een maatschappijvisie die wij niet meer kennen. Slechts als wij fantaseren dat wij met een groep op een onbewoond eiland belanden, kunnen we ons voorstellen dat vergelijk-

bare mechanismen die de middeleeuwse Friese landen beheersten, in werking treden en tot een evenwicht leiden. Omstreeks 1400 werd dit machts-evenwicht verstoord, toen lokale partijen buitenlandse heren binnenhaalden. De facties die toen in Friesland, Groningen en Oost-Friesland naar aanleiding van verschillende kwesties en onder verschillende partijnamen strijd leverden, zochten aansluiting bij elkaar en zo onstond rond 1413 een tweedeling die in de geschiedschrijving onder de naam Schieringers en Vetkopers bekend is komen te staan, in feite ten onrechte, omdat deze namen alleen betrekking hadden op partijen ten westen van de Lauwers. Na enkele jaren viel deze algemeen Friese tweespalt alweer weg; de partijstrijd in de provincie Groningen kwam na de jaren twintig van de vijftiende eeuw tot een einde, maar in Friesland bleef de vetevoering als constitutief staatkundig element voortbestaan. Van de rust en welvaart in haar eigen gewest en de verdeeldheid in Friesland maakte de stad Groningen gebruik om in de tweede helft van die eeuw een machtspositie in Friesland te verwerven. Even leek een grote stadsstaat te ontstaan van Vlie tot Eems, maar de facties die zich tegen de komst van de Groninger invloed verzetten, zochten op hun beurt aansluiting bij andere buitenlandse heren. Rond 1500, alsof men al had afgesproken een tijdsperiode te beëindigen en de Nieuwe Tijd te beginnen, werden Friesland, Ommelanden en Groningen onder de heerschappij van buitenlandse vorsten gebracht en kon de moderne staatsvorming zijn beslag nemen.

Door het binnenhalen van niet-Friese heren kwamen in de late Middeleeuwen vetevoering en partijstrijd in het teken van een onafhankelijkheidsstrijd te staan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist in die jaren het concept van de Friese vrijheid sterk opgeld deed, niet alleen in de landen waarin vanouds Fries werd gesproken en Fries recht gold, zoals in Friesland en de Ommelanden, maar ook in de stad Groningen, die formeel onder het wereldlijk gezag van de bisschop van Utrecht viel. Voortdurend zocht de stad Groningen aansluiting bij haar noorderburen, in de hoop deelachtig te zijn aan hun onafhankelijkheid. Die ideologie blijkt bijvoorbeeld uit de verbonden uit de jaren 1428-1436, die wij hierboven aangehaald hebben, tussen de niet-Friese stad Groningen en verschillende onderdelen van de Ommelanden. Hierin wordt voorafgaand aan de eigenlijke bepalingen in algemene termen afgesproken tussen beide partijen *ene stede vaste vrede mit malcanderen to hebben, tien jaer lang na datum desses breves, vrij und vreesch mit malcanderen to bescermen, ende dat een iewelic zyn gued, heerlicheit, retschup, en rechte, vry en veerdich bruke (...) ten weer dat yement in den lande oft in der Stad dat mit recht verboerde of verwrachte*. De paarformule 'vrij en Fries' treffen we vanaf de veertiende eeuw in teksten aan en het onafhankelijkheidsstreven dat eruit spreekt, is duidelijk. De daaropvolgende passage waarin ieder in zijn eigendommen bevestigd wordt, was voor de deelnemers aan het verbond ook meer dan een zakelijke bepaling. Zij is vrijwel letterlijk ontleend aan de elfde-eeuwse Oud-Friese zeventien keuren, een rechtsbron die toen bij uitstek meer ideologische dan juridische betekenis had.

Na het voorgaande is het niet verwonderlijk dat wij zelden of nooit een inwoner van de provincie Groningen zich 'Hunsingoër' zien noemen of als een trotse bewoner van het vruchtbare Oldambt. Het zijn landstreken die wellicht een leefomgeving aangaven, maar niet bepaalden hoe men zich voelde en hoe men de samenleving zag. Dat een inwoner van Baflo zich in de vijftiende eeuw geen 'Groninger' noemde, hoeft evenmin te verwonderen. Nee, zo men iets was, was men Fries, niet als lid van een natie in de moderne zin van het woord, maar als individu.

We hebben geprobeerd om de Noord-Nederlandse maatschappij met middeleeuwse ogen te bekijken. Wij zijn allen gevormd in de twintigste eeuw en het is een illusie dat we die achtergrond geheel terzijde kunnen stellen. Wat het begrijpen van onze middeleeuwse medemens bemoeilijkt is dat vele concepten die voor ons alledaags en vanzelfsprekend zijn, bij hem ontbreken of volkomen anders zijn, en dat komt onder andere tot uiting in zijn visie op de 'staat' waar hij toe behoorde. Toch kunnen wij ons die concepten met enig inlevingsvermogen eigen maken, omdat in wezen de middeleeuwer geen ander mens was dan wij, maar net als wij slechts reageerde op zijn tijd en op de inrichting van zijn maatschappij.

¹ Siebs 1933, Tafel II.

² Halbertsma 1863, 242.

Literatuur

Halbertsma, J.H., 1863: *De lexicografie van het Nederlandsch in de XVIde eeuw. Losse Aenmerkingen*, Brugge.

Siebs, B.E., 1933: *Grundlagen und Aufbau der altfriesischen Verfassung*, Breslau.

Op titelblad oorkonde van de Groninger vrede van 1422 met vele zegels van hoofdelingen (Groninger archieven RF 1422.3).

Foto Groninger archieven.